Jan Sobotka

O čtyřúhelníku ploše 2. stupně opsaném

Časopis pro pěstování mathematiky a fysiky, Vol. 33 (1904), No. 1, 2--9

Persistent URL: `http://dml.cz/dmlcz/123666`

O čtyřúhelníku ploše 2. stupně opsaném.

Napsal

Jan Sobotka,
professor české vysoké školy technické v Brně.

1. Rozeznáváme dva druhy čtyřúhelníků, jež lze ploše 2. stupně opsati. Při prvním druhu leží čtyři body, v nichž se strany čtyřúhelníka plochy dotýkají v jedné rovině, kdežto při druhém druhu tomu není. Tomuto druhému druhu věnoval *A. Mannheim* v „Bulletin de la Société mathématique de France" r. 1897 (Note à propos d'un théorème connu de géométrie) pojednání, v němž čtyřúhelník takový tím blíže charakterisuje, že nejprvé plochu 2. stupně převádí kollineací v plochu kulovou a tuto pak inversí v rovinu.

Zde provedeme úvahy bezprostředně na dané ploše 2. stupně P, čímž dospějeme krátkou cestou k vlastnostem čtyřúhelníků jí opsaných.

Buďtež l, m dvě přímky mimosměrné, které nechť se plochy P dotýkají v bodech L, M a dále budiž n jakákoliv transversála přímek l, m, dotýkající se plochy P v bodě N. Rovina LMN nechť protne P v kuželosečce u. Kuželosečka ta určuje s přímkami l, m plochu zborcenou 2. stupně R, která se vytvoří svazky rovin, jichž osami jsou přímky l, m a které perspektivně vztahujeme ke kuželosečce u. Plochy P, R se dotýkají podél kuželosečky společné u, jelikož mají ve třech bodech L, M, N na ní ležících společné roviny tečné.

Z toho plyne, že přímky na R, které s n náleží k téže soustavě, jsou transversálami přímek l, m dotýkajícími se plochy P v bodech na křivce u ležících. Libovolné dvě z těchto transversál tvoří tedy s l a m *čtyřúhelník prvého druhu.*

Považujme dále průsečík $l . n$ za vrchol kužele ploše P opsaného. Kužel ten protne m ve dvou bodech, jichž spojnice s vrcholem kužele jest přímka n a mimo ni další přímka p, která jest tedy rovněž transversálou přímek l, m dotýkající se plochy P v bodě P. Přímka p nemůže náležeti ploše R, poněvadž tato z bodu $l . n$ již dvě přímky l a n vysílá. Proto také bod P neleží v rovině LMN. Tvoří tedy přímky l, m, n, p *čtyřúhelník druhého druhu.*

Rovina LMP protne P v kuželosečce v a útvary v, l, m určují způsobem prve vytčeným plochu mimosměrek 2. stupně S dotýkající se plochy P podél v. Přímky na S, které s p náleží k téže soustavě přímek povrchových, jsou tedy dalšími transversálami přímek l, m dotýkajícími se plochy P. Tím jsou všechny možné transversály přímek l, m dotýkající se plochy P vyčerpány, jelikož každým bodem na l rovněž tak jako každým bodem na m jenom dvě takové transversály jsou možny, z nichž jedna na R a jedna na S připadá.

Obdržíme takto výsledek:

Všechny transversály dvou tečen l, m plochy 2. stupně dotýkající se této plochy, tvoří dvě soustavy přímek, z nichž každá vyplňuje jednu plochu zborcenou 2. stupně; libovolné dvě transversály, téže soustavě náležející, tvoří s l a m čtyřúhelník prvního druhu, libovolná přímka soustavy jedné a libovolná přímka soustavy druhé tvoří s l a m čtyřúhelník druhého druhu.

2. Plochy R, S mají přímky l, m společny, protínají se proto v dalších dvou přímkách. Značí-li Q_μ průsečík přímky m s rovinou tečnou plochy P v bodě L, jest $q_\lambda = LQ_\mu$ jednou z nich a značí-li Q_λ průsečík přímky l s rovinou tečnou plochy P v bodě M, jest $q_\mu = MQ_\lambda$ přímkou druhou. Přímky LM, $Q_\lambda Q_\mu$ jsou polárně združeny vzhledem ku všem třem plochám R, S, P.

Přímky ploch R, S, které procházejí týmž bodem L_1 na l a od přímky l se různí, můžeme si též tak odvoditi, že protneme P rovinou $L_1 m$ v kuželosečce s; přímky zmíněné jsou tečnami z L_1 ku s. Buďtež dále $\mathfrak{U}$, $\mathfrak{V}$ body dotyku těchto tečen, z nichž leží jeden, třeba $\mathfrak{U}$ na u a druhý $\mathfrak{V}$ na v. Přímka $\mathfrak{U}\mathfrak{V}$ nechť protne m v bodě M_0, ML_1 v bodě L_0. Patrně jsou body M_0, L_0 harmonicky položeny vzhledem k bodům $\mathfrak{U}$, $\mathfrak{V}$. Položíme-li těmito body roviny přímkou LM jdoucí, obdržíme větu:

Soustavy transversál ku přímkám l, m dotýkajících se plochy P, *dotýkají se této ve dvou kuželosečkách u, v, jejichž roviny jsou od sebe přímkami l, m harmonicky odděleny.*

Dále máme větu:

V čtyřúhelníku ploše 2. stupně opsaném, jehož body dotyku s plochou neleží v téže rovině, oddělují vrcholy jedné strany její bod dotyku harmonicky od bodu, v němž strana ta proťata jest rovinou položenou body dotyčnými ostatních tří stran čtyřúhelníka.

Obě věty vyslovil též Mannheim na místě uvedeném.

Buďtež U, V vrcholy kuželů dotýkajících se plochy P podél u, resp. v; vrcholy ty leží na přímce $Q_\lambda Q_\mu$. Jelikož prvý kužel též plochy R se podél u dotýká, jest rovina kuželosečky u polárnou rovinou bodu U vzhledem ku R a proto jsou U a průsečík U_1 této roviny polárné s $Q_\lambda Q_\mu$ harmonicky od sebe odděleny body Q_λ, Q_μ. Z toho plyne, že rovina LMU obsahuje kuželosečku v. Máme tedy důsledek:

Roviny kuželoseček u, v jsou k sobě sdruženy vzhledem ke všem třem plochám P, R, S.

3. Je-li P plochou kulovou, pak jsou u, v dvěma kružnicemi orthogonálně se protínajícími, R a S jsou dva zborcené hyperboloidy rotační. Proto protínají všechny přímky prve vytčených soustav na R a S kružnice u, v pod stejnými úhly.

Značí-li $ABCD$ čtyřúhelník utvořený ze čtyř přímek ležících na rotačním hyperboloidu, který má přímku o za osu a myslíme-li si strany čtyřúhelníka toho uspořádány ve dva páry po sobě jdoucích stran, na př. tak, že strany jednoho páru se protínají v A, strany druhého v C, načež položíme jedním z ostatních dvou vrcholů, na př. B, rovinu normálnou k ose o, protne tato přímku AD v B_1, přímku CD v B_2 tak, že $DB_1 = DB_2$. Z toho vychází, že ve zborceném čtyřúhelníku na rotačním hyperboloidu ležícím rozdíl, resp. součet dvou po sobě jdoucích stran rovná se rozdílu, resp. součtu ostatních dvou stran, podle toho, zdali rovina Ao půlí vnitřní neb vnější úhel čtyřúhelníka při A. Promítneme-li pravoúhelně do roviny normálné ku o, seznáme správnost věty známé o čtyřúhelníku z tečen kružnice utvořeném a to pro každý jeho tvar.

Tím obdržíme *konstrukci koule vepsané danému čtyřúhelníku zborcenému* $ABCD$ ve formě nejjednodušší.

4. Je-li

$$|AB - AD| = |BC - CD| \quad \text{nebo} \quad |AB + AD| = |BC + CD|$$

jest čtyřúhelník $ABCD$ kouli opsaný.

Rozpůlíme úhly při A a C, a to v prvém případě vnitřní, v druhém zevnitřní úhly čtyřúhelníka daného a položíme každou přímkou půlící rovinu normálnou k rovině úhlu; rovina ta jest symmetrálou úhlu toho. Takto nabyté dvě roviny protínají se v ose o rotačního hyperboloidu položeného čtyřúhelníkem $ABCD$. Osa o jest zároveň jedním průměrem koule žádané.

Každá rovina, kterou položíme kolmo ku o, protíná čtyřúhelník ve čtyřech bodech ležících na kružnici. Koule, která rotačního hyperboloidu se dotýká podél této kružnice, vyhovuje naší úloze. Jest tudíž každý bod na o od stran čtyřúhelníka stejně vzdálen a může býti považován za střed koule čtyřúhelníku vepsané. Konečně seznáváme, že se roviny souměrnosti vnitřních úhlů čtyřúhelníka prvního druhu kouli opsaného v jednom průměru koule protínají.

5. Čtyřúhelník druhého druhu kouli opsaný lze libovolně zvoliti.

Ukážeme zde ještě, kterak pro takový čtyřúhelník zborcený $ABCD$ můžeme sestrojiti kouli vepsanou (viz obr.).

Roviny souměrnosti po sobě následujících stran čtyřúhelníka a jich prodloužení protínají se osmkrát po čtyřech v jednom bodě, který je středem koule, jež úloze činí zadost. Konstrukce se značně zjednoduší a nabude zajímavosti, redukujeme-li ji na konstrukce v jediné rovině prováděné.

K tomu cíli sklopme třeba rovinu ABC kolem přímky AC do roviny ACD, čímž B přejde do polohy (B). Budiž K jedna z koulí hledaných, jejíž body dotyku s přímkami AB, BC, AD, CD označíme posloupně písmeny $T_{\alpha\beta}$, $T_{\beta\gamma}$, $T_{\alpha\delta}$, $T_{\gamma\delta}$.

Koule K dotýká se podél kružnice na ní ležící v rovině $T_{\alpha\beta} T_{\beta\gamma} T_{\alpha\delta}$ obsažené rotačního hyperboloidu R, který obsahuje přímky AB, BC, AD a proto rovinu ACD mimo AD ještě v jedné přímce CC_1 protíná. Při tom značíme C_1 společný bod přímek AD, CC_1. Rovina meridiánová plochy R normálná ku rovině ABC protíná rovinu tuto v přímce u půlící úhel přímek AB, BC.

Nyní rozeznáváme dva případy dle toho, půlí-li u úhel ABC nebo jeho úhel vedlejší. Mějme nejprvé první případ na

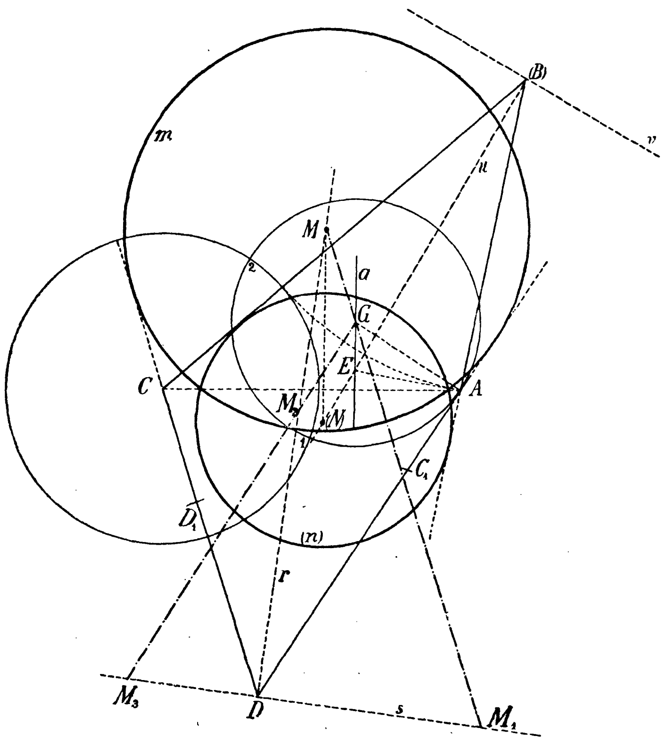

zřeteli. Myslíme-li si bodem A normálnou rovinu k ose hyperboloidu rotačního R, poznáváme, že

$$|AB - BC| = |AC_1 - CC_1|.$$

Následkem toho leží C_1 na hyperbole h mající body A, C za ohniska a procházející bodem (B).

Obdobně jest pro druhý případ, když přímka u půlí úhel ABC vedlejší

$$AB + BC = AC_1 + C_1C$$

a bod C_1 leží na ellipse e s hyperbolou h konfokální a rovněž bodem (B) procházející.

Kružnice m, v níž hledaná koule K protíná rovinu ACD, dotýká se netoliko přímek AD, CD, nýbrž i přímky CC_1, ležíc, jak víme, na hyperboloidu R kouli opsaném.

Položme dále přímkami AB, BC, CD rotační hyperboloid S, zde opět ten, jehož rovina meridiánová kolmá ku ABC jest zároveň rovinou meridiánovou pro R a vyhledejme jako prve přímku AD_1, v níž rovina ADC protíná mimo přímku DC hyperboloid S. Bod D_1 budiž opět průsečíkem přímek DC, AD_1. Poněvadž R a S mají uvedenou rovinu meridiánovou společnou, proto leží body C_1, D_1 buď oba na kuželosečce h, anebo oba na kuželosečce e, a kružnice m jest vepsána čtyřúhelníku AC_1CD_1, čímž jest více než s dostatek stanovena. Označíme-li střed její M, jsou MD, MC_1, MD_1 tři průměry její půlící úhly příslušné ve vytčeném čtyřúhelníku.

Dále jest MC_1 stopou jedné roviny meridiánové pro R MD_1 stopou jedné roviny meridiánové pro S v rovině ACD, z čehož následuje, že tyto stopy se dotýkají kuželosečky h, resp. e v bodech C_1, D_1. Jelikož přímky AD, CD kuželosečku h, resp. v ve čtyrech bodech C_1, C_2, D_1, D_2 protínají, jsme vedeni ku čtyřem bodům M, M_1, M_2, M_3 jakožto středům kružnic, v nichž jsou protnuty ony čtyři z hledaných ploch kulových, jejichž středy leží ve společném meridiánu ploch R a S.

Tvoří proto tečny v bodech C_1, C_2, D_1, D_2 této kuželosečky úplný čtyřstran, jehož dva páry protilehlých vrcholů utvořeny jsou z bodů M, M_1, M_2, M_3, kdežto pár třetí G, H sestává z pólů přímek DA, DC vzhledem ke kuželosečce vytčené.

Jelikož DA, DC jsou paprsky fokálními, leží body G, H na přímkách řídících kuželosečky.

Dvě úhlopříčny čtyřstranu jsou symmetrály přímek DA, DC; úhlopříčna třetí jest polárou bodu D vzhledem k naší kuželosečce. Tytéž úhlopříčny má též úplný čtyřúhelník $C_1C_2D_1D_2$.

Z toho vyplývají mimochodem následující vlastnosti kuželosečky:

„Procházejí-li dvě strany protější v úplném čtyřúhelníku kuželosečce vepsaném ohnisky jejími, pak půlí úhlopříčny čtyřúhelníka, které procházejí průsečíkem D oněch dvou stran, úhly těmito uzavřené; tečny kuželosečky ve vrcholích čtyřúhelníka tvoří úplný čtyřstran, mající tytéž úhlopříčny jako čtyřúhelník; každý vrchol čtyřstranu, který leží na jedné z úhlopříčen z bodu D vycházejících, jest středem kružnice, která se dotýká průvodičů bodů dotyčných pro ony strany čtyřstranu, které zmíněným vrcholem procházejí. Spojnice libovolného bodu D v rovině kuželosečky ležícího s body, v nichž jeho polára vzhledem ke kuželosečce její přímky řídící protíná, tvoří úhly, jejichž symmetrály půlí též úhly, které tvoří spojnice bodu D s ohnisky kuželosečky a tedy také úhly, které tvoří tečny z bodu D ke kuželosečce vedené.“

6. Z úvah právě provedených plyne následující konstrukce ploch kulových danému čtyřúhelníku $ABCD$ vepsaných.

Sklopme rovinu ABC do roviny ACD, při čemž přijde bod B do polohy (B), sestrojme osy souměrnosti r, s přímek AD, CD, jakož i osy souměrnosti u, v přímek $A(B)$, $C(B)$ a obraťme pak zřetel ku každé z kuželoseček h, e zvlášť, které bodem (B) procházejí a body A, C mají za ohniska. Z kuželoseček těch jest jedna h hyperbolou, druhá e ellipsou.

Budiž pro h přímka u tečnou v bodě (B). Pol E paprsku fokálního $A(B)$ vzhledem ku h jest průsečíkem přímky u s kolmicí v A ku $A(B)$ vztyčenou. Tento pól leží na přímce řídící a kuželosečky h pro ohnisko A, čímž přímka a jest již stanovena. Poněvadž pól G přímky AD leží na a, obdržíme jej v průseku přímky a s kolmicí v A ku AD vztyčenou. Tečny z G ku h protínají přímky r, s již v bodech, jež jsme prve označili M, M_1, M_2, M_3.

Tím jsou kružnice m, m_1, m_2, m_3, v nichž rovina ABD čtyři z hledaných ploch kulových protíná, stanoveny; neboť mají uvedené body za středy a dotýkají se přímek AD, CD. Kružnice obdobné a jejich středy $\mathfrak{M}$, $\mathfrak{M}_1$, $\mathfrak{M}_2$, $\mathfrak{M}_3$ pro další čtyři koule úloze vyhovující, obdržíme týmž postupem na základě ellipsy e, čímž dospějeme k bodu G_* obdobnému bodu G.

Tečny z G ku h, resp. z G_* ku e obdržíme, když kružnici řídící kolem C opsanou, jejíž poloměr pro h se rovná $|CB - AB|$, pro e ale $|CB + AB|$ protneme kružnicí k ní orthogonálnou, mající střed v G resp. G_* a bodem A jdoucí v bodech 1, 2. Hledané tečny jsou kolmice z G, resp. G_* ku $A1$, $A2$ spuštěné.

Protíná-li jedna z hledaných koulí K, jejíž střed značíme K, rovinu ACD v kružnici m středu M, rovinu ABC v kružnici n středu N, jest rovina MKN kolma ku AC; po sklopení roviny ABC přijde bod N do polohy (N) a jest i potom $M(N) \perp AC$.

Protínají-li tudíž kolmice ku AC z bodů M, M_1, M_2, M_3 vedené přímku u v bodech (N), (N_1), (N_2), (N_3) a z bodů $\mathfrak{M}$, $\mathfrak{M}_1$, $\mathfrak{M}_2$, $\mathfrak{M}_3$ přímku v v bodech $(\mathfrak{N})$, $(\mathfrak{N}_1)$, $(\mathfrak{N}_2)$, $(\mathfrak{N}_3)$, tu obdržíme kružnice (n), (n_1), (n_2), (n_3) a kružnice $(\mathfrak{n})$, $(\mathfrak{n}_1)$, $(\mathfrak{n}_2)$, $(\mathfrak{n}_3)$, které příslušně v bodech těch mají své středy a dotýkají se přímek $A(B)$, $C(B)$. Kružnice tyto protínají se s příslušnými kružnicemi v rovině ACD na hledaných koulích ležícími na přímce AC reálně nebo združeně imaginárně.

Otočíme-li nyní rovinu ABC z polohy $A(B)C$ do polohy původní, pak stanoví dvojiny kružnic mn, m_1n_1, m_2n_2, m_3n_3, $\mathfrak{m}\mathfrak{n}$, $\mathfrak{m}_1\mathfrak{n}_1$, $\mathfrak{m}_2\mathfrak{n}_2$, $\mathfrak{m}_3\mathfrak{n}_3$ všech osm ploch kulových úloze odpovídajících.

O determinantu z Bernoulliských funkcí.

Napsal

Dr. **Karel Petr,**
m. professor české university v Praze.

Chtěje odvoditi některé vzorce Čebyševovy o interpolaci pomocí methody nejmenších čtverců,*) přišel jsem k determinantu

$$F(x) = \begin{vmatrix} \varphi_0(x), & \varphi_1(x), & \ldots, & \varphi_{m-1}(x) \\ \varphi_1(x), & \varphi_2(x), & \ldots, & \varphi_m(x) \\ \ldots & \ldots & \ldots & \ldots \\ \varphi_{m-1}(x) & \varphi_m(x), & \ldots, & \varphi_{2m-1}(x) \end{vmatrix},$$

*) Viz článek v programmu druhého českého gymn. v Brně z roku 1902/3.